

KISS TAMÁS

CSOKONAI KÉT ÉVSZÁZADA

A KÖLTŐ ÉLETMŰVE ÉS JELENLÉTE

I

Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia térmezején danolván,
A földnek aljáról felemelkedém;
(Csokonai: *Az ember, a poézis első tárgya*)

Csokonai Vitéz Mihály nem az egyetlen magyar költő, aki a sorsvállalás mellé a sorsharagot is elfogadta, de ő az első, aki arra merészkedett, hogy rang, birtok és hivatal nélkül legyen poéta, és a haza tartsa el. Oly korban élt, mikor még nem volt igazi olvasóközönség, s már nem akadt mecénás sem; nem lehetett jokulátor, vándor poéta, európai fővel és szívvel kellett magyar költőnek lennie, félszázaddal korábban születnie. Senki se látta ezt nála világosabban, élte át tudatosabban, hisz századát is átlépve, bízza ügyét a huszadikra vagy a huszonegyedikre. Jövendölése úgy hisszük teljesülőben van, a 20. századra serkenve már a haza több megértéssel áll meg gyepedző sírja, ércpiramisa körül. Mi is közelebb vagyunk sokszínű egyeniségéhez, gazdag rétegződésű poéziséhez, szabadságszeretetéhez. Megértjük csinosabb Európára nevelő ízlését éppúgy, mint csípős plebejus ízeit; egészséges érzékiségét éppúgy, mint érzelmes, filozofikus szárnyalását. S ha génuszából a korával szemben álló, az új időkre áhító embert emeljük ki inkább, mint utolérhetetlen költői tudatosságát, kora legmagasabb szintjén jelentkező, ki nem merített stíluslehetőségeit, mégis megvan a magunk Csokonaija, válogathatunk belőle. Nyitva az út a költő teljesebb átélésére — a harmadik évezrednek.

Csokonai Debrecen szülötte, s szülővárosa gazdag hagyó-

mányai, családi körülményei, otthoni gondos neveltetése egyaránt hatottak magatartására, költői érlelődésére. Apja, a bevándorolt kirurgus már első fia születési évében teljes jogú polgár, szakmájának céhmestere, édesanyja „sorsán felül pallorozott” polgárasszony. A szülőváros akkor Pozsony után az ország legnagyobb városa. Tradíciója, hogy jól gazdálkodjék táalentumaival, hű és igaz fiaikat szerezzen magának, hisz újkori történelme csupa sarc, szorongattatás, s a nehéz időkben nem mindegy, hogy kik töltik be a bírák és professzorok székét. Fényes elmék egész sorát nevelte fel, bocsátotta az országba vagy tartotta itthon. Főbírák, papok, orvosdoktorok írnak, botanizálnak, nyelvészkednek, csinosítják a költői kifejező formákat, mintha arra várnának, aki majd leginkább élni tud eredményeikkel. Az ő körükben a költészet tárgyias gyönyörködés, szorosán beletartozik a tudományok körébe, tanítják, gyakorolják mint értékes emberi tevékenységet, amely halhatatlanná teszi az embert. A püspök Szilágyi Sámuel Voltaire-t fordítja, Domokos főbíró, Voltaire személyes ismerőse, franciákat olvas. Az anyaiskola gazdag könyvtára utat nyit a felvilágosodás íróihoz, a racionális, moralizáló fiziko-theológia egyháziak és világiak körében egyaránt otthonra talál. Az ifjú Csokonai költői indulása tehát nem véletlen, nem előzmények nélküli jelenség. Az a filozófikus, halálfélelemekkel, dicsőségvágygal telített poézis, amit ő 17–18 éves korában Young és Hervey műveiből magába szív, itt már érzéstípus vagy talán puritán életérzés is.

Csokonai tanult költő a szó akkori iskolás értelmében, messterien tud prózát versbe szedni, „megverselni”, hevülést hosszú távra tartósítani, propozíciós témákat, mint az évszakok, tájak, városok leírása, emberek jellemzése — közvetlen szemlélettel, alkotó képzelettel megtölteni. *Az estve, Konstancinápoly, Az álom, A fősvény* e korai remekek ilyen biztos kezű versgyakorlatok eredményei. Gazdag, színes vegetáció tenyészik körülte; a kollégiumi diákköltészet; ebben a környezetben, tehetséges versenytársakkal, az ő költővé válása is gyorsabb és arányosabb lehet. A tartóágak kifejlődése, a korona égtájakat hálózó sze-

széles növekedése biztosítva van. A kétezer diákból álló környezet kisnemesi, polgári, paraszti rétegződése népközeli közösségi szemléletét, tartását táplálja. Az eszmei telítettséget bőven kapja a kilencvenes évek európai áramlataiból. Ilyen környezet és hatás szülötte a vaskos humorú, rokokósan karcúra csiszolt, plebejus-polgári élű *Békaegerharc*, és a magyar hagyományokra, iskoladrámákra építkező, merész drámaírói vállalkozás, a *Tempefői*, ez a csupa játék-komédia, amelyben éppúgy csodálhatjuk a játék friss ötletességét, mint a lírai önmegformálás keserű tragikumát.

Itt, a Kollégiumban születik a „szabados tetszésű” lírikus is, a „víg poéta”, aki az iskolai klasszicizmus szentenciás és moralizáló alapformáit összetett verstípusokkal váltogatja, és egyre több versszépítő elemet hoz költészetébe. Ehhez változatos érzéstípusokra van szüksége, amint ő mondja „érzékenység”-re, amit már nem a közvetlen látás, megfigyelés, hanem az irodalom éleszt, a mohó olvasások, az alkotó képzelet friss szökellései:

Víg borzadással jártam el a görög
Szépségek és a római nagy világ
Pompás maradványit; s ezeknek
Sírja felett az olasz negédes

Kertjébe szedtem drága narancsokat!
A franc mezőket láttam; az Álbion
Barlangiban s a német erdők
Bérceiben örömet találtam.

(Az ember, a poézis első tárgya)

Az ő Európájának hat nyelve és kultúrája, amin „víg borzadással” járt-kelt voltaképpen az önismeret tekintetében érdekes, s legkevésbé a költészetére gyakorolt hatás miatt. Merített a magyar népdal kincsből, a keleti költészetből éppúgy, mint a harmadrangú osztrák és olasz rokokóból a vérévé vált klasszikusok után. Onnét vesz, kölcsönöz, ahol éppen talál, mert érett már arra, hogy vegyítse, elegyítse, hasonítsa, s olyan ízeket, annyi sajátos szépséget, muzsikát csaljon ki általuk a magyar nyelvből, amire példa addig és még sokáig nincs:

A hatalmas szerelemnek
 Megemésztő tüze bánt.
 Te vagy orvossa sebemnek,
 Gyönyörű kis tulipánt!

Amily tiszta és andalító a *Tartózkodó kérelem* minét-muzsikája, éppoly tudatos remeklés is; nem tudni, mi több benne, a megformálás öröme-e vagy a tartalom, az emésztő szerelmi tűz. Az ő mesterien formáló keze a magyar ütem és a nyugati mérték között természetes összjátékot képes teremteni. Belejátssza a népköltészet motívumait, fordulatait, egyszerűségét is. A rokokó olykor mesterkelt idillisége nála valódi természetességgel telik meg, a két ízlés spontán módon egyesül dalaiban (*Egy rózsához, A rózsabimbóhoz*). A rokokó sablonja vagy személyes csapongása ritkán ragadja el annyira, hogy a mélyebb emberi érzések elsekélyesednének. Ha a panasz kitöréseit mérsékli is, a fájdalom őszinteségét nem. Antikizáló, kicsinyítő elemei valódi báj, szentimentalizmusa őszinte fájdalmat fejez ki.

Egy gazdag, nagy skálájú költészet kialakulásának tanúi vagyunk, mikor rászakad a nagy megpróbáltatás: a Kollégium pere. Ez az időközben szabaddá formálódó lélek nem számolt a kilencvenes évek gyors változásaival, a politikai légkör lehűlésével. Számos és kivételes kedvezményt élvezett mint eminens diák, költői talentumát is megbecsülték, köztanítóvá lépett elő, annak ellenére, hogy többször kellett sedes elé állania kisebb szabálysértések miatt. Meg akarták tartani a Kollégiumnak; ő azonban úgy érezte, hogy üldözötté lett, pedig csak szabadságérzete nőtt, miközben az iskolai törvényeket egyre szigorították. Dobby Márton tanítványa így jellemzi tanítóját:

„Mindeneknél termékenyebb csíra benne a szabadság szeretete. Őnála ez először csak képzelődésben, gondolkodása módjában állott, aztán általment az ő egész magaviselésébe, s lett az ő lelkének egy legeredetibb karaktere.”

Az egyházi iskola vezetősége veszélyeztetve érezte autonómiáját szabados, rebellis szelleme miatt. Közben a hatalom lecsapott Martinovicsék mozgalmára is. Pályavégzése előtt fél

évvel zárták ki a Kollégiumból. Hogy a kizárás és a mozgalom bukása között volt e valami összefüggés, arra az ítéletből nem következtethetünk. Nem is kell messze menni, hisz kapcsolatát vagy rokonszenvét a jakobinus mozgalommal sem emberi viselkedése, sem költészete nem támogatja. Talán az a tény is elég, hogy Kazinczy híve volt, vele levelezett és — ami már az ítéletben is benne volt — féltették tőle a diákságot. A hivatalosok renegátnak tartották. Kazinczy írja levelében, hogy ő próbált védelmére kelni, s mikor nevét kiejtette, ez volt a válasz: „a' Renegátot inkább gyűlöljük, mint a' született pogányt”. Tehát megszegte elkötelezettségét, tehetségét szembeállította iskolája, városa rendjével és érdekével.

Emberi voltában megrendül, költői hitében nem. A szontyolodott *Búcsú a magyar múzsáktól* mutatja ezt: gyöngéd cinkossággal mosolyog vissza rájuk, mikor Sárospatakra távozni kénytelen. Az, hogy a pataki kollégium kapuja megnyílt előtte, rehabilitáció Debrecennel szemben, el kellett fogadnia, de „Verbőczy pennáját” nem vállalta. Igaz, jogászéve formálisan a hallgatásé, valójában az ocsúdás, majd a nagy terv, a felkészülés ideje. Itt fogan nemzeti-eposz terve, az *Árpádiász* konceptusa, itt történik meg a magyar költőre váró sors végleges vállalása: üres erszénnyel, vándorbottal nekiindul az országnak. Pest, Bicske, Pozsony, Komárom, Csököl, Kisasszond, Nagybjom, Curgó — a dunántúli évek főbb állomásai, emberi megrendülései, csalódásai, költői kiteljesedésének szemtanúi.

2

Semmi, csak te, óh Lilim!
Te, akiért az életet szerettem,
Csak te légy, Lillám, enyím:
Mindég fogom becsülni, hogy
születtem.
(Csokonai: *Újlesztendei gondolatok*)

Eddig kedves könyvei, melengetett ideái bűvkörében élt, derűsen, bizakodva, a felvilágosodás humanizmusával szemlélte

a világot: Pozsonyba érve lép ki igazán a „kartács-világba”. Éppen huszonhárom éves. Ez a koronázó város a nagy megrendülések színhelye, itt döbben rá, hogy az 1790-es diéta már nem ismétlődhet meg, hogy „álom volt minden képzelődésünk, s annál hamarabb eltűnt, minél édesebben merültünk abba belé. Visszabuktunk az éjszakába”. De a diétai tapasztalatok után erősödik az a meggyőződése, hogy művelődésünk ügye nem a főrendek, hanem egy szélesebb olvasóközönség és az alsó néprétegek fölemelése nélkül elképzelhetetlen. Ilyen tervekkel indul Komáromba a „remény szegénylegénye”, viszi az ország gondja, a letelepedés, folyóirat-indítás s egy fellobbanó szerelem kapcsán valami biztosabb létalap, elmélyült alkotómunka reménye. Itt is új kudarcok, új sebek várják: nincs más menekvés, csak le a „rengeteg Somogyba” menni, kedves házigazdák poétája, „hivatásos vendég-”e lenni. Itt lüktetnek, sajognak fel az embertelen világ, a tyranni törvények ütötte termékeny sebek, és éri a nagy lírai felizzás, amelynek eredménye többek között a századvég legszebb érzelmi „regénye” a Lilla-dalok, és az ódák legszebb darabjai.

Nem törték meg a hozzá méltatlan viszonyok: érzésvilága, hangköre mélyül, formaművészete pedig most éri el a csúcst. *A reményhez*, *A tihanyi ekhóhoz*, *A magánosság*hoz című három költeménye már az a tető, ahonnet szinte áttekinthető az eddigi életmű minden vonulata. Azért emeljük ki ezt a hármat és helyezzük szinkronba, mert valóban oly egyezők, s annyira kiegészítik egymást. Voltaképp egyazon lelkiállapot fejlődésének képét mutatják, egy gondolat, érzés, hangulat bomlik ki bennük és oldódik fel. De végleges formájukat is egy esemény behatására nyerték 1798-ban. A Bakony, Vértes rengetegein át vándorolva, a költő Somogy határába ér; elvesztve Lillát és egy áhított életforma reményét is, Tihany, Füred és a szántódi rév háromszögében mint látvány és látomás fogan meg *A tihanyi ekhóhoz*. *A reményhez* már 1796-ban megvan, de itt most új színt, új értelmezést kap. *A magánosság*hoz a kisasszondi Sárközy-kúria tájképi sugallatából, már viszonylag nyugodt körülmények között születik meg. Ugyanaz az érzelem és

mondanivaló emelkedik ódai szintre, ami *A reményhez*ben megszólal, a tihanyi témában átmenetében jelentkezik. Nem túlozunk, ha egyetlen remekműnek tekintjük, azzá teszi a mondánivaló és a formai kifejező eszközök egysége, teljessége. Ha a világ embertelenné válik körülünk, a természetben, a magányban keressünk menedéket, emberhez méltóbb életformát. Érdekes a három vers felépítésének ritmusa: ahogy a gondolati, hangulati elemek azonos sorrendben követik egymást. Mindháromban felzokog a költő személycs sorspanasza, ezt természeti képek követik, utánuk gondolati elemek, s végül mind-egyiket az elmúlás, a nemlét, a halál motívuma zárja le. *A reményhez* sorspanasza hosszú, minden strófát átható. A friss, színes természeti képsor inkább dekoratív szerepű: a remény csalfa, vak játéknak mintegy ellentétezése. A gondolati elem csak annyi, hogy Lilláért s a boldogságért költői dicsőségét is feláldozta volna, — a Csokonai versek egész sorának visszatérő motívuma ez. A természeti képek jelzői: „hímetlen”, „kisült”, „kietlen”, varázsát vesztett, nem hozhat enyhülést. Egyetlen ír a gyötrelemre a várva várt halál. Remény nélkül nincs mit keresni e világon. *A tihanyi ekhóban* ez a személyes panasz a vers derekán váddá keményül a Füred partjain gondtalanul vígodozók, a hideg szívű barátok, a tyranni törvényű társadalom ellen. De növekedőben van benne a gondolati elem; az utolsó strófában a „szent magánosság” gondolata csillan fel, mintegy a következő vers alapgondolataként. A természet itt már nem dekoratív jellegű, de nem is élmény még, menedék csupán: „szent hegy”, „sziget szöge”, „barlang”, „setét erdő”, ami befogad, ahol élni kell, mert itt már a halál nem óhajtott valami többé, az emberré, polgárrá létel erkölcsi követelménye legyőzi a halált, az élet erősebb nála. *A magánosság*hoz egyéni panasza csak egyetlen sorrá apadt: „Ha mások elhagyának is, ne hagyj el . . .” Benne a gondolati elem válik uralkodóvá. A vád itt is felhangzik, de mégsem a társadalom megvetése szól belőle, a világ megvetése és a megvetettség állapota egyaránt kényszerűség, menekülés, menedék:

Te azt, ki megvetette a világot,
 Vagy akinek már ez nyakára hágott,
 Kiséred és apolgotod,
 Magát magával biztatod.

Az élethez visszavezető szálak nem szakadtak el: a „szelíd falu”, a „mező”, „a szomszéd pór” már az együttélés primitív emberi nyomai felé is utat keres. A táj pedig elbűvölően szép és meleg. Csokonai, aki csak képzeletben látta az „olasz negédes kertet”, a dunántúli tájról fest hasonló képeket, az enyhe hajlatokról, a csonka gyertyánok, szőke bikkfák, erdők, cserék hangulatáról, szín, fény, árny-villódzásairól a „lengé hold” világánál. Ferenc császár rendi tirannizmusának korából szemünk láttára kel fel egy lélek, és keresi a szabad emberhez méltó életformát. E magánosságban a halál se lesz óhajtott többé. A korai *Álom* verséből jól ismert friss, látásos álomkép vetül át ebbe a cirógató, zsongító képbe:

Sőt akkor is, mikor szemem világán
 Vak kárpitot szó a halál;
 Ott a magánosság setét világán
 Béhúllt szemem reád talál.

A három vers formai elemei, egységben a tartalommal, teljes érettségben jelentkeznek. A *reményhez* a reménytelenség verse. Mondatai patakszanak, lökik előre a panaszhullámokat, s azok átrezdülnek egyik versszakból a másikba. Az ellentétek szóképi lüktetése, (*Földiekkel* játszó *Égi* tünemény; *Hittem* szép szavadnak: *Mégis megcsalál*), a strófák képi és ellenképi megoldása (tél és tavasz képei) finom belső feszültséget teremtenek a versben. Egyébként a strófák szimmetrikusak, szinte fedik egymást; az első a harmadikkal, a második a negyedikkel, s így a kép az ellenképpel, periódus a periódussal „felel”. A tavasz keleties érzékisége, csupa világos színei, és annak negációja, a téli, tragikus elsötétülés így azonos eleven-séggel hatnak. Egymásra hatásukban ellensúlyozzák egymást a stílári és lélektani hatás törvényszerűségével. Így kerüli el a fájdalom a panasz fenyegető egyhangúságát. A tartalom csüg-

gesztő sötét tónusát a forma ellentétes, eleven csillogásával ellensúlyozza. A földig gyászba öltözött Múzsza fátylain átcsillannak briliáns ékszerei, miközben égre tekint vígaszért. A magyar lírai klasszicizmus egyik legszebb darabja tele játékos szóképekkel: „égi tünemény”, „fürgé méh”, a szavak gazdag hangzótársaival.

A *tihanyi ekhó*ban nincs szükség ilyen ellensúlyra: benne teljes a tartalmi és formai egyensúly. A költőt már nem a kétség kínozza, hanem a megtalált emberi méltóság érzése vígasztalja. Komoly, helyenként komor mondanivalóját lassú, lejtő trocheusok, mély hangsorú szavak hangolják. „Óh, Tihanynak ríjjadó leánya”... majd: „Zordon erdők, durva bércek, szirtok! Harsogjátok jajjaim! ...” -szerű sorok a lassú spondeuszok, kemény és mély hangzós tónusok festik, emelik ezt a méltóság-érzést. Rímei is mély kongásúak, a strófák hetedik, zárósora visszhangtalan rideg sor.

A *magánosság*hoz már derültebb színeképet mutat: a megtalált élet örömét, a vígasz hangulatát, emelkedett stílus, pátosz fejezi ki. Ilyen a ritmusa is: emelkedő, lebegő, szárnyaló. A legtisztább, legjátékosabban emelkedő jambikus sorokat találjuk ebben az ódában. Föl-fölszárnyalását egy-egy megkapó természeti kép hozza földközelle, hogy utána még magasabbra röptse. Tele álomszerű muzsikával, színnel, harmóniával. A fény-árny-zene egysége ez a csodálatos esti miliő:

A lenge hold halkal világosítja
A szőke bikkfák oldalát,
Estvéli hús álommal elborítja
A csendes éjnek angyalát.

A legváltozatosabb hangszíneképe, a lány likvidákkal álomszerű lebegéssé varázsolja a kisasszondi tájat. Ez a nyelvi és akusztikai hatás a magyar „poésie musique” első igazi megjelenése költészetünkben. Most, a végső magárahagyotottság megrendültsége közepette siet védelmére Rousseau „ember és polgár”-eszménye oly mélységes átéltséggel, hogy szentimentalizmusát is felülemeli a kor sablonos érzéstípusán. Messze hangzik ez a

fájdalom, és a későbbi vallomásos líra mintaképe lesz. Meghallja a másik századvég, sőt a huszadikban Juhász Gyula, s a kései debreceni utód, Tóth Árpád is.

3

Másutt is bőven valának
 Jó napjaim s uraim:
 De csak fültek a hazának
 Szent tüzetől csontjaim.

(Csokonai: *Visszajövetel az
 Alföldről*)

„Cél és reménység és minden nélkül, elbúttam a rengeteg Somogyba” — írta a költő. A kies Kisasszond, a regényes Hedrehely, Csököl, Korpád, Nagybjom kismemesi fészkei, kálvinista parókiái tárva-nyitva előtte — s egy-két órányi járőföldre egymástól. Itt a vendéglátók arra is ügyelnek, hogy bánatát felejtse, ne vendég legyen, hanem családtag, aki otthon találja magát, sőt nélkülözhetetlen. Maradjon akár élete végéig. Sárközy István — aki még a nevét is Csokonyainak ejti, hisz somogyifi — biztatja, „deferáljon az úr, édesem, a világ gusz-tusának valamit”. Barátságot vidámsággal illik viszonzni. Ő férfiasan viseli bánatát, de nőt Lilla után meg nem énekelt. Legfeljebb pártában maradottakat, furcsa versekben. Sárközy — literátus, művelt ember levén — tud kedvet, sőt még tárgyat is adni az írásra; így születik meg Somogyban az első magyar vígeposz, a *Dorottya* is.

Elsősorban szórakoztató, népszerű költeményt akar írni, eposzparódiát, de némi tanító szándékot is elhelyez benne, enyhe, szatirikus célzatot a nemzeti elkorcsosodás ellen, de maga a mű, egészében lesz azzá, a kép, anit a kis Somogyország nemesi világáról rajzol, gyanútlan jókedvvel, friss, közvetlen realista színezéssel, úgyhogy már az előszavában mentegetni kell magát: „nem a valóság vetett talpot ennek a költeménynek”. Vonzódik ehhez a farsangot játszó mulatozó, magába feledkezett nemesi világhoz, mégis azon veszi észre

magát, hogy árulkodik a kilengő, egy kissé gusztusán alulmaradó nemesi manérról. A seregszemlében festett műveltségi tónus semmiképpen sem volt hízelgő, de a Somogyság mégsem ezért neheztelt rá egy évszázadon át, hanem a vénkisasszony-csúfolóért. Ezért pedig a szemérmesebb polgári ízlésű Fazekas Mihály is megcsipkedi idehaza. A *Dorottya* annyira magyar alkotás, realista törekvéseivel, típusformálásával, hogy ha hatásról beszélünk, azt nem az ötletet vagy talán mintát is adó Pope *Fürtrablás*ban kell keresnünk, hanem inkább Gyöngyösi epikai derűjében: az ő üressé vált mitológiáját parodizálja a *Dorottya*. Nem társadalmi leleplezés ez, lényegesen több benne az önfeledt együtt-mulatás az őt szívesen látó, pallérozottabb nemességgel; de Cserházynéban azért ott a magyar női ideáltípus, s Gergő inasban a bíráló is az urak erkölceiről.

Csokonai dunántúli forgolódásában nagy szerepet játszik Pálóczi Horváth Ádám, egykori debreceni diák, akivel levelezik, majd mint távollevő követ helyetteseként Pozsonyban találkozik is. Ő mutatja be sógorának, Sárközynek. Nagy dalos, népdalgyűjtő, a magyar ritmus kiváló ismerője. Az ő példája, hatása erősíti Csokonaiban a népköltészet, a folklór iránti érdeklődést. Alighanem ő sugallja a *Dorottya* alapeszméjét, de nagy hatással lehet a költő népszemléletére is, hogy új utat talál a népdal felé tartalomban, formában, stílusban egyaránt. Népiessége e kapcsolat által lett közvetlenebbé, hitelesebbé. A *Parasztdal*ban már a népköltészet emelkedik irodalmi szintre: az a népies helyzetdal születik meg benne, amelynek hatása Petőfi helyzetdalaira szövegszerűen kimutatható (*Befordultam a konyhára*). A nép sorsát, műveltségbeli elhagyatottságát is világosabban, mélyebbről látja. A *Jövendölés az első oskoláról a Somogyban* gyökereiben láttatja, hogy „kié a hiba”. A csurgói préceptor egyre melegebben, elfogódottabb szívvel fordul a kismemesi, paraszti fiak felé. A literátorokat arra buzdítja, hogy ne csak a külföldi írókat forgassák, hanem keressék fel kunyhóikban a falusi embereket, tőlük is tanuljanak.

1799 májusától a következő év kora tavaszáig helyettes tanítói

állást vállal a csurgói partikuláris skólában. Csurgó már távol-
esik a vidám házaktól, nem mindennapi megpróbáltatásokat
vállal, hogy ezt elfogadja, de hű és jó préceptor módjára vál-
lalja. Télen olykor még tüzelőre, gyertyavilágra se jut, pajtá-
silag együtt alszik tanítványaival. Esperesének fülébe jut, hogy
kicsapott diák, kedvét az sem veszi el, hogy felettese úgy véli,
„nem tanítónak való”. Sőt annál lelkesebben dolgozik. Iskolai
examenre vígjátékot ír, hogy diákjait a nyilvános szereplésre
szoktassa. A nyári szünetben a *Culturát* próbálják, de szeptem-
berben már két új darabbal lépnek színre: a *Gerson du Malheureux*-
vel és a *Karnyónéval*, ezzel a „tündérics bohózzattal”, amely-
nek dialógusai és színszerúsége fejlettebbek előbbi drámai mű-
veinél. „Játékban, dalban, táncban készen van már itt a későbbi
magyar népszínmű” — írja róla Pukánszky Kádár Jolán.
Festetits, az iskola patrónusa megint a *Culturába* beillesztett
Rákóczi-nótáért. Kedvét veszi, alig várja, hogy búcsút mond-
jon az iskolának és hazamenjen. Ötven forint fizetését nem
vette fel, „tudva, hogy a traktus szegény”. Önérettel és két
forinttal a zsebében gyalog vág neki a nagy útnak Pécsen, a
Duna—Tisza közén, a Nagykunságon át, haza Debrecenbe.
Huszonhat éves.

A több évi vándorlásból „egy változott Csokonai került
haza” — írja életrajzírója, Ferenczi Zoltán. Úgy gondolnánk,
hogy Rousseau tanítványa annyi élettapasztalatát, csalódását
költészetében, életformájában most fogja igazán értékesíteni.
Az igazság az, hogy költői életműve, legalábbis mennyiségé-
ben, lezártnak tekinthető. Debrecenben már alig ír újat, a hát-
rlevő alig öt esztendő a meglevők betakarítására, rendezésére,
csiszolására elegendő. S még ezután következik a kiadással,
nyomdával, cenzorral való méltatlan és fárasztó bajlódás. Deb-
recenben nem az alkotói nyugalom várja, hanem újabb utazá-
sok, hajléktalanság, betegség, krajcáros anyagi gondok. Szinte
jellemző, hogy az a néhány lírai remek, amit még ez évek
meghoznak: *Dr. Földi sírhalma felett*, *A Hafiz sírhalma*, *Tüdő-
gyulladásomról*, majd később a *Halotti versek* tartalmukban, han-
gulatukban többé nem a „víg poétáról”, hanem a közelgő ha-

lálról hoznak hírt. *A szélhez* című gyönyörű ódája is, a debreceni tűzvészről, jelképe a rászakadt sorsharagnak, ez is gyász, zokogás „füst-fogta hazája” felett. Kazinczy „affektált misanthropiával és cynismussal” jellemzi utolsó éveit, holott az öreg bölcsek nyugalomával vállalta sorsát.

1804 áprilisában ráúzen Váradról Rhédey Lajos bihari birtokos és császári kamarás, hogy elhunyt felesége temetésén ő mondja a búcsúztatót. Napok alatt kell megírnia a lélek halhatatlanságáról szóló *Halotti verseket*. A kálvinista temetések hagyományos, irodalom alatti műfaja ez, amely elmélkedő és búcsúztató szövegrészekből áll. A már részben meglevő költői darabjait is beleillesztve, megalkotja teljes ihlettel az ezer sorból álló filozófiai költeményét. A mű középpontja a lélek halhatatlansága bizonyításának tantétele, amit ő a vallás sarkalatjának, az erkölcs fő principiumának nevez, de — jellemzően a felvilágosodás eszmevilágára és a kor teológiai racionalizmusára — megkerüli a kereszténység legközpontibb problémáját, a megváltást. Argumentációja nem több, mint a felvilágosult lélek filozófiai hitvallása. Szenvedélyes, kavargó lírai képekben, romantikus látomásokban vetíti ki az ellentmondásokat, (Rémítő s vídító kétségek) a természet, (Okoskodások; érzések) és az emberi értelem bizonyító erejével jut el a konklúzióhoz: a lélek halhatatlan. A legelvontabb gondolatok is drámai elevenségekkel kapnak formát a vallástörténeti megjelenítésekben (Revelatio, philosophia nélkül), megszólalnak a bölcsek (Philosophia, revelatio nélkül), majd a mindkettőt egyesítő kereszténység; de úgy érzik, hogy ez utóbbi rész a legerőtelenebb, s maga mintha inkább a Szokratész klasszikus, emelkedett aszklepiádeszi soraiból szólna ki teljesebb erővel.

Így állt meg ő is az elmúlás előtt, sztoikus, hideg megnyugvással, mégis jövőbe néző tekintettel. A váradi temetésen maga szavalta el a nagy költeményt. „Tüzes, rettenetes akciója” közben kiizzadt, meghűlt és még ott, Váradon tüdőgyulladásba esett. Betegen vánszorgott haza. A „rubrikátlan szívű, fukar úr” száz forinttal jutalmazta; ennyibe került csak az útiköltsége. Ez volt élete utolsó nagy megaláztatása, utána már hónapjai

vannak, betegen, egyik adósságát a másikkal törleszti, mégis úgy intézve, hogy arra maradjon, akit legjobban szeretett. Hosszú agóniája közben tréfálkozik az őt látogató diákokkal, „elnehezdedt száját is tréfával zárta le” — írja funerátora és első életrajzírója, Domby Márton.

4

Lesz még az a kor, melybe felettem is
Egy hív magyarnak lantja zokogni
fog,
S ezt mondja népünk: Óh, miért nem
Éltek ez emberi századunkban?!
(Csokonai: *Dr. Földi sírhalma felett*)

Művelt polgári tónusra vágyott, pezsgő irodalmi életre, folyóíratra, amelyet Kármánék indítottak, de szétszórt az önkény. Ő már egy idegen, megfélemlített Pestet talált, nem csoda, hogy maga is idegenkedett tőle. Egy irodalmilag szervezetlen ország maradt rá, lelketlen cenzorokkal, alkudozó nyomdászokkal, akik érzelmes német regényeket, vőfélyköszöntőket, kalendáriumokat nyomtak legszívesebben. Folyton alkalmazkodnia kellett, alakoskodni, mágnásokat végigudvarolni; „leib-poétáskodni”, „rozsdás köszöntőket” írni, hogy remekei is megjelenhessenek apró porciókban. A Diétai Magyar Múzsza füzetei így is a nyakán maradtak a borsos számlával együtt. S ez a portyázó lélek nyakába vette az országot, lelkiismerete, híre, személyi varázsa hatott. Ellenállhatatlanul vonzó, s ez „nemcsak törekvése, hanem jelleme is” — jegyzi fel Gaál László. Két könyve kiadását érthette meg, de versei, mint állandó költői jelenlét, ott vannak szerte az országban. Ötven, hatvan, sőt százszámra menő változatban, ugyanannyi kéz írásában, széténekelve járják az országot.

A neve: költői iskolát, magatartást jelent, példát és mértéket. Tisztelet, majd kultusz övezi a debreceni kis baráti körben éppúgy, mint Patakon, a Dunántúlon, Bécsben vagy Erdélyben, ahol nem is járt. Marosvásárhelyről írja Aranka György: „az új

neve de meliori igen esméretes; szeretik munkáit”. Dombly Márton 1807-ben Párizsban találkozik hatásával, ahol Csokonai verseket hall „a magyar dalba szeretett franciáktól”. Személyi varázását, költői hatását örzi a róla és hozzá szóló evokatív tisztelő, sirató költészet; annak ellenére, hogy utóélete is mindjárt egy pörrel kezdődik, három évtizeden át kíséri a kortársak ébrentartó szeretete.

A hírhedett árkádiai perből ismeretes, hogy Kazinczynak nem tetszett Csokonai „sok nyavalyás magasztaló”-ja. Már nekrológjában a bírálat hangját üti meg, s csak „sok hibájától megtisztítva” szeretné kibocsátani a költő műveit. Levezetéséből később az is kitűnik, hogy nemcsak Debrecenre neheztel ő, hanem a halott Csokonait is odaszámítja. Sőt Kölcsey kritikai szigorában is ott érzik a „szent öreg” ingerültsége. Alig telik el másfél évtized, Csokonai kívülrered az új irodalmi ízlés áramán. Dombly Márton Csokonai-életrajza Kölcsey bírálatával egyidőben jelenik meg, de már nem jelent perújítást, szinte észrevétlen tűnik el Pesten.

Kazinczyék győzelmével Csokonai Debrecenre marad. A szülővárosnak márványszobrot küld a Rómában élő Ferenczy Istvánunk, a költő ötvenedik születésnapjára. Horpadozó sírjára ércpiramist állít a kegyelet (1836). A város egykori virágzó szellemi élete azonban ekkorára kihuny, nagy fiai elhaltak, oda a lelke, Fazekas Mihály is. Mikor Toldy Ferenc előfizetőket kér Csokonai új kiadására, az új iskola irodalmi tutora és professzora, Péczeli József restellkedve mentegetőzik, hogy „mindössze hárman vannak, akik aláírtak”. Azt hinnők, a kultusszal eltűnt a géniusz is, pedig más utat talált, a kultusz helyett a hajlamét, és így szétáradva a mélyben, kerteket öntözött. A Kollégiumba beköltöző fiatal diák Arany János így ír az ottani viszonyokról:

„Az első tünemény előttem az új világból a *Lant* s egy *Auróra* volt, de az új modor rám nézve inkább elidegenítő, mint vonzó vala”. Kinn a szalontai partikulán — mint írja tovább — „tanítóim Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tüzték elém példányul, kit igen szerettem”.

Lám, négy évtized múlva éppen plebejus gondolkodásának, népnyelvi erejének ellenállhatatlan termékenyítő hatásával van jelen, amiről Kazinczyék megfélekedtek. A költő első igazi győzelme ez.

Ott van Petőfi legkorábbi olvasmányai között. Első mezőberényi látogatásáról jövet, el is gyalogol a Hatvan utcai temetőbe. Illyés Gyula szerint ez a zarándokút már eltávolodás a széphalmi úttól. Petőfi *Csokonai*-verse egyszerre vall emberi és költői eszményről. Anekdota-távolú ugyan, de mélyről jön, s a „kilódulása” Debrecenből már a szabadság friss levegőjét is hozza. A romantika és népiesség ráismer a nagy elődre, aki nek először kellett a népköltészet arra, hogy korszerű polgári, nemzeti költészetet teremtsen belőle.

Az elnyomatás, a kiegyezés korára mintha Petőfi életképe maradna, de csak mint klisé, élet nélkül. Nem tudnak hozzá semmit adni a népnemzeti iskola követői. Az az érzésünk, hogy nem képesek egy teljesebb Csokonai átélésére. Az iskolaalapító Gyulai is — Petőfivel mérve — az „öszönös népszellemet”, a „kicsapongó” népköltőt látja benne, s ha a gyökereket hagyja is, az emberiség kertjébe nyúló lombkoronáját megnyesegette. Az egész félszázadon át szinte egy emberi lélek vall róla hitelesen és átélten, az is szobrász: Izsó. A százéves fordulón már ott áll a város szívéen a legszebb költőszobor. Izsó debreceni szobra ugyan emlékmű, úgy áll ott lantjával merészen, mint egy magyar Orpheus, de ahogy kilép sudáran a gohérindás környezetből, abban van valami elragadó, valami egészen személyes élmény. S ez onnét is eredhet, hogy Izsó pataki diák volt, s a két szellem ott találkozott.

A század végére virágos bottal, csikóbőrös kulaccsal, vándor népköltőként érkezik Csokonai, mint valami népszínműbeli figura. Az irodalom nagy vesztesége ez a Csokonai-távol. Ady mond fölötte ítéletet: „Ha a petőfisták nem Petőfi gigászi bércein véreznek el, hanem Csokonaihoz járnak tanulni, ma sokkal gazdagabb a magyar líra”. Ő lesz az első ébresztő is, aki forró vallomást küld a debreceni százéves ünneplésre 1905-ben. Az egyre rokontalanabb *Új versek* költője Csokonaiban ismer

igazi ősére, s költői küldetését igazítja az övéhez. Ilyennek álmodta ő a huszadik századi önmagát, fajtáját átkozó, szomorú magyarnak. A *Vitéz Mihály ébresztésében* gyerekkori olvasmányélmények, elmerülések, átélések szakadnak egyszerre fel. Tóth Árpád is őst, lelke rokonát idézi az *Invokációban*. Csokonai ébresztésére valóban csak egy olyan méretű szemléletváltás volt képes, mint e századelő irodalmi és szellemi forradalmáé. Egyszerre jelen lesz, mindenki őst látja benne, a modernet, az európaiat. Babits a magyar líra felszabadítóját, akiben „a Hortobágy sóhajtott a kultúra felé”, s aki Burns módjára — épp vastkosabb, lokálisabb színeivel illik az európai líra egységébe; Móricz a modern költőt, a leggazdagabb magyar lírai kedélyt.

A két háború közötti esszéirodalom válogat, duskál a költő sokszínű ízlésrétegeiben. Kosztolányit az apolitikus, játékos alkotóművész ragadja el, aki a francia forradalom tüzén csak a pipáját gyújtotta meg. Szerb Antal a rokokós költő stiláris, prozódiai újításaira tesz hangsúlyt — kicsinyít, megvonja a költő ízlésbeli korlátait, mintha Kazinczyék presiöz polgári szemléletét lopná vissza százharminc év távolából. Németh László Csokonaija maga a magyar bőség, „a zseni pazar tékozlása, akiből csak egy rokokó ízű széplélek lett volna, ha nem a nép gyermeke, s nem érzi meg a népi nyelv jóízét”. A század négy évtizedének ismerete, élménye a költőről több mint ébresztés, valóságos felfedezés, ahogy értékeit fölmutatja, tisztázza hozzá való viszonyát, sőt fölszívja friss nedveit, s — mint József Attila is — ellesi képalkotó művészetét.

Érdekes az, hogy a második világháború után egyszerre itt terem jövődöléseivel, egy jobb kor utáni vágyakozásával, és ráismer a fölszabadult haza. Alakja gyakorta felbukkan a negyvenes-ötvenes évek költészetében, s költőinket mélyen átjárja az általa várt „emberibb század” eljöttének hite. Tanúnak hívjuk, a Marseillaise forradalmi dallamát fúvatjuk vele törékeny fuvoláján, hogy a magyar Bastille falai leomoljanak. A Csokonai-irodalom hoz újat és meglepőt, de mintha a költő és korunk viszonylatában inkább az utóbbi lenne érdekes számára. A példa, a jelenre és a jövőbe tekintés költő-modellje, ő aki-

nek lombja alatt egy ország méri magát. Mintha a kor magát igazolná vele. Pedig: „az ő költészete a mi emberi szívünk föl-szabadulása” — írja Juhász Ferenc —, s „az utókor még nem szerette meg eléggé” (1955). De azóta is elég sokat tettünk érte. Juhász Géza studiumai, Vargha Balázs Csokonai könyve s a *Csokonai emlékek* forrásanyag-kiadványa, Sinkó Ervin: *Csokonai életműve* c. könyve, és összes műveinek most folyó szövegkritikai munkája tanúság a költő jelenlétéről. Hogy: „lesz még az a kor . . .” vagy itt van már, amiről a költő jövendölt — eelőtt nem a mi jogunk ítélni, de úgy hisszük, hogy Ady hívó szavait mi is joggal ismételhjük: „Óh, ébredj, valahányszor ébresztünk”. Egyébként a költő akkor van igazán jelen, mikor szüksége van rá nemzetének, különben úgy él, úgy vár ég-föld-határán, mint a Kalevala Vejnemöjnenje. Úgy gondoljuk mégis, hogy születésének kétszázadik esztendejében újra ideje van az ébredésnek és az ébresztésnek is.